

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 47.82.31 82-31

YAXIN KEÇMİŞİMİZ “ERMƏNİ ADINDAKI HƏRFLƏR” ROMANINDA

İ.S.ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

ifrat.eliyeva@mail.ru

Azərbaycan nəsrinin tanınmış nasirlərindən biri də yazıçı Mövlud Süleymanlıdır. Onun yaradıcılığının əsas mərhələsi çağdaş romançılıqla sıx bağlıdır. M.Süleymanlı nasir kimi ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş, geniş oxucu kütlələrinin rəğbətini qazanmışdır.

Qarabağ müharibəsinə həsr edilən bu məqalədə nasir Azərbaycan türklərinin üzləşdiyi ağır problemlərdən ürək ağrısı ilə söz açmışdır.

Açar sözlər: kölgə, yaxın, zaman, dəyirman, müəllif

1960-1980-ci illər Azərbaycan nəsrinin tanınmış nasirlərindən biri də yazıçı Mövlud Süleymanlıdır. Yaradıcılığa şeirlə başlayan, geniş bədii-publisist fəaliyyəti ilə seçilən Mövlud Süleymanlı daha çox nəsrilə şöhrət qazanmışdır. 1970-ci illərdən ilk nəsr əsərləri dərc olunmağa başladıqdan sonra M.Süleymanlı nasir kimi ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş, geniş oxucu kütlələrinin rəğbətini qazanmışdır. Onun “Qar”, “Aydın aydınlığında” kimi və eyni adda kitabına daxil olan digər hekayələri, “Şanapipik” povesti ədəbi tənqidi nəzərindən qaçmamış, yazıçının istedadı məxsusi vurğulanmışdır.

1960-1980-ci illərin digər nasirləri kimi M.Süleymanlı da başlıca diqqətini milli insanın cəmiyyət içindəki yaşayışına, dünyəvi həyatına, yaşam və duyğularına, onun ictimai mahiyyətinə sosial mənasına cəlb edir. Onun yaradıcılığına daha geniş maraq 1979-cu ildə dərc etdirdiyi “Dəyirman” povesti ilə başlayır. “Dəyirman” M.Süleymanlı nəsrinin birinci mərhələsindən ikinciyə keçid mərhələsi kimi təhlil olunur. Burada yazıçının nəsrinə xas olan sosial aktualıq, ictimai kəskinlik, milli-mənəvi təzadların qabardılması, yaşadığı cəmiyyət və mühitə qarşı etiraz motivləri, bütün bu ideya və motivlərin fərdi-insani və sosial-ictimai psixologiyalarda əks olunmuşdur. “Dəyirman” povesti

1960-1980-ci illər nəsrinin qabaqcıl cəhətlərini özündə toplamaqla M.Süleymanlının üslubunun fərqli cəhətlərini də üzə çıxardı. Onun yaradıcılığının üçüncü mərhələsi həm də çağdaş romançılıqla səciyyələnir.

“Dəyirman”dan sonra yazıçı bir neçə əsər yazdı, amma bir müddət susdu. Tənqidçi Vaqif Yusifli 2002-ci ildə Mövlud Süleymanlı haqqında “Ədalət” qəzetində bir yazıda deyir: “Mövlud Süleymanlı yazmır. Bu gün onu tanıyanların və sevənlərin hamısı belə düşünür ki, M.Süleymanlının yazmamağı bugünkü Azərbaycan ədəbiyyatı üçün, doğrudan da, faciəyə bənzər bir şeydi. Azərbaycan Radiosu onu bir əjdaha kimi uddu və M.Süleymanlı – “Dəyirman”nın, “Ceviz qurdu”nun, “Köç”ün müəllifi o böyük əjdahanın qarşısında diz çökdü. Bu sətiqləri yazıram və elə bil Mövludun mənə doğma və tanış olan gülüşlərin, sifətindəki o işıq bir anlığa qəzəblə sayrıdığına şahidi oluram. “Allah, Allah bu nə düşüncədi? Mən yazıram. Yazmayanda da yazıram”. Sonra bir anlıq qəzəb yenə əvvəlki işığa qər q olur. Və mən bilirəm ki, Mövlud yazır”.

Roman 2011-ci il “Azərbaycan” jurnalının avqust və sentyabr nömrələrində çap olundu və əsər haqqında maraqlı fikirlər söyləndi. Milli dəyərlərimizin təəssübkeşi, öz xalqının soyunu, tarixini, fikir dünyasını özünü tanıdığı kimi tanıyan M.Süleymanlı qələmini də buna yönəltdi. Bu yaradıcılıqda söz xatirinə söz yazmaq, əhvalat uydurmaq, yapma-qondarma obraz yoxdur. “Erməni adındakı hərflər” romanında xalq obrazı var, ümumi görünüş – mənzərə, ovqat, qayğı nəşə anlayışını daşıyan xalq. Bütün bunlarsa, bütövlükdə götürəndə el-oba, yurd, kənd obrazıdır, kəndin bir insan kimi düşünə bilməyi, hərəkət etməyi, nəfəs almağı, bir sözlə, yaşamağı və var olmağı deməkdir. Əsərdə istər kənd, şəhər, istər cəmiyyətin yuxarı və ya aşağı təbəqələri olsun, insanın qəlbini, hisslərini buxovlayan, rejimin yaratdığı ab-hava türkün ömür tarixçəsi haqqındadır.

Roman İmirxanlının təsviri ilə başlayır. O, Şirak ovlağını, Ağababa bölgəsini, Anadolu torpaqlarını, Göyçəni, Zəngəzuru, Dağ Borçalı – Qaraxaq-Qarakas yaylaları və s. yerləri təsvir edir.

Yazıçı əsər boyu isti yurd-yuvasından didərgin düşən, adına qaçqın, köçkün möhürü vurulan soydaşlarımızın acı taleyini, mənfur ermənilərin çirkin əməllərini tarixi faktlarla açıb göstərir və xeyli sayda xarakterlər, obrazlar yaradır. Bunlara misal olaraq İmirxanlı, Uğurlu, Şallı, Arıq, Qaraca müəllim, Türk Ayışə, Medallı kişi, Aşıq Ayvaz, Mayir Sevortyan, Asaryan, Balacahanlu və s. göstərmək olar.

Əsərdə ermənilərlə türklərin dostluğundan, türklərin bəzən onlara sözgəlişi dost deməyindən də danışılır. Məsələn, Apedin Arığın evində xəngəl yeməyi, Aşıq Ayvazın bu münasibətlə saz çalmağından da danışılır. Burada akademik Acaryanın belə fikri var ki, “bizi diri saxlayan türklər oldu, əlimiz rusun əlinə çatanacan türklər qorudu bizi” (1, 13).

Əsərdə daha çox 1987-ci illərdən söhbət açılır, həmin dövrün erməni-türk münasibətlərindən bəhs edən yazıçı insanlıq simasını itirmiş Siranuşun belə bir sözünü diqqətə çəkir: “Mənim oğlum da, uşağım da erməni xalqıdır, bu xalq

varsa, neynirəm oğlu-uşağı! Erməni adındakı hərflərin min qat sayı qədərində hamı ölüb bilməlidir ki, Ermənistan yaşasın”.

Mövlud Süleymanlının bu romanında çoxlu hadisə və obraz var. Bunların hamısını bir ox ətrafında birləşdirən xətt İmirxanlının söylədikləridir. Mövlud hadisəni də, obrazı da düşüncə məkanına keçirir, yəni nəyisə təsvir edərkən onun üçün bu təsvirdəki hadisə və obrazın necə təsir bağışlaması o qədər də önəmli deyil. Əsas məqsəd bu hadisə və obrazların fonunda erməniliyin mahiyyətini açmaqdır. Sanki İmirxanlı obrazında M.Süleymanlının özü görünür. “Erməni xalqı bir az vağzal uşaqlarına oxşayır. Ona görə də, bizdən ayıqdırlar, bizdən çoxbilmişdirlər... gözləməyi, səbirli olmağı bacarırlar, ona görə də, hamı onları tanıyır”. Romanda müxtəlif məqamlarda ermənilər barədə deyilən bu fikirlər boşuna söylənmir, onları dərinədən tanıyanların qənaəti kimi ümumiləşir. Daha bir misal: “Sən görürsən, atın islanır, sən də islanırsan. Erməni belə eləməz, atdı islanır, islansın, erməni bayır adamı deyil, içərinin adamıdır, dünyaya səpələnməyi də hər yerdə ev axtarmağınandı... həmişə qarın – yağışın altında olan dağı erməni neynir... Ona görə də, erməni Qafqaz adamı deyil, Qafqazı ona biz vermişik, bizdən alıb veriblər, eşitmisiz, deyirlər. Qafqaz xalqı, Qafqaz xarakteri, bu xarakter ermənilərdə yoxdu...!” (1, 3).

Romanda hadisələrin başlanğıcı kimi 88-ci ilin məlum hadisələri göstərilir. Ancaq məqsəddən asılı hadisələr tez-tez dəyişir. Geriyə hərəkətdə də ermənilik dəyişmir, sadəcə cildlər dəyişir, hiylə, türkə nifrət dəyişmir, hətta bir ermənini digərindən fərqləndirmək də olmur. Çünki mahiyyət dəyişmir. Ermənilərdə türk xalqlarına bu nifrətin kökü hardan gəlir? Tarixçilər, etnoqraflar, hətta psixoloqlar bu suala dair müxtəlif tarixi mənbələrdən çıxış eləyib fikir söyləyiblər. M.Süleymanlının romanından, bu romandakı ayrı-ayrı hadisələrdən və obrazların söylədiklərindən belə hasil olur ki, onlar türkün böyüklüyünü, qüvvətini bəlkə bizim özümüzədən də yaxşı anlamışlar, əgər genetik kodlarında, irsi xasiyyətlərində bu böyüklüyü qəbul etmək, onunla barışmaq niyyəti olsaydı, nifrət də olmazdı.

“Akademik Acaryan türkləri sevirdi, qiymətin bilirdi. Amma bunu heç vaxt yazmazdı, böyük erməniydi. “Bizi diri saxlayan türklər oldu, əlimiz rusun əlinə çatanacan türklər qorudu bizi” bunu ancaq belə deyirdi. Bütün bu kəndləri qarış-qarış gəzdi, həmişə də “bizim burda izimiz yoxdu, biz burda yoxuq”, – dedi. Biz Qafqazda olmamışıq, olacağıq amma Türkün bəlası bu “olacağıq”ın reallaşmasından sonra başladı. Mənəvi deportasiyadan sonra kütləvi deportasiyaya yol açıldı.

Romanda müxtəlif erməni obrazları ilə qarşılaşırıq. Akademik Ulubabyan, dəriyiğan Aped, bazarkom Civan, Şaliko Sumikyan, Siranuş, Seda, Sevortyan, Mkrtyç Ulubabyan... Erməniliyin mahiyyəti onların hər birində bu və ya digər dərəcədə əks olunub. Savadlarından, yaşlarından, peşələrindən asılı olmayaraq, demək olar ki, düşüncələrindəki başlanğıc və son nöqtə türkə nifrət hissədir. Bu məqamda akademiklə dəriyiğanı fərqləndirmək olmur. Erməninin akademiki türk kəndində evlərin bacasının tüstülərini görüb əsəbləşir, tüstülər o qədər

qatıydı ki, elə bilirdin kəndi göydən asıblar. Səbəbini belə izah edir ki, “kərmədi yandırdıqlarına görə gurdu tüstüsü”. Akademik belə fikirləşir. Dəriyığan isə yalançı erməni tarixlərindən oxuduqlarını söyləyir. Bir erməni uşağı isə türk kəndlərindəki daşlara erməni hərflərini cızır. Budur ermənilik! “Millət kimi bir düşüncələr də ayrı-ayrıdırlar, amma ayrı-ayrılıqda olsalar da, işləri birdir. Məncə, erməniliyin mahiyyəti romanda kifayət qədər açıqlanıb. Akademik Ulubabyanın bu fikirləri erməniliyin bütün zamanlar üçün proqram sənədi “sayıla bilər”. Erməni üçün ailə qurmaq vətən qurmaqdı, harada olursa erməni kimi yaşayır, erməni kimi yaşamaq o deməkdir ki, erməni dövlətində yaşayırsan, hər nəyin varsa, bu işə qurban verməlisən. Erməni harada yaşayırsa, orada izi qalmalıdır, bir tək əlifbanın olması millət üçün dövlətin olmasından dəyərlidir. Erməni əlifbasıyla erməni adını yaz, ermənilik sənin proqramındı, proqramını da özünə götür, yerə qoyma, o, sənin silahındır. Türk kimi yaşamaq məcburiyyətində qalsan belə, ermənisən, erməni olduğunu bil” (1, 9).

Sivil millətlər və onların ziyalıları təbii ki, belə fikirləşməzlər. Sivil millətlər üçün “proqram sənədi” yoxdur, çünki onların daimi vətəni var. Amma romanda heç yerdən özünə vətən qurmaq istəyən bir xalqın düşüncə tərzini əks olunub. Bu onların strategiyasıdır, taktiki gedişlərindən isə ermənilər “vətən yaratmaq üçün” hər cür rəzilliyə, murdarlığa əl atırlar, həm mənəvi, həm də fiziki təzyiqdən çəkinməzlər, təbii ki, bu işdə havadarlar da tapılır.

M.Süleymanlının romanında “türk kimi yaşamaq” proqram deyil, qədim ənənədi, təbiət hadisəsidir, başqa xalqlara məhəbbətədi, kindən, nifrətdən, paxıllıqdan uzaq yaşamaqdı, hətta düşməni, düşmən olduğunu bilə-bilə süfrəsinin başında oturtmaqdı, sazdı, sözdü. Burada söhbət təbii ki, Qərbi Azərbaycan türklərindən gedir. M.Süleymanlının romanında Qərbi Azərbaycan türklərinin qədimlərdən gələn çölçülük, maldarlıq, süfrə, geyim – keçim mədəniyyəti, qonaqpərvərlik adətləri çox ustalıqla incilənir və bunlarla tanış olduqca “türk kimi yaşamağın” insan kimi yaşamaq olduğuna heç bir şübhə qalmır. Ermənilər özləri də Qərbi Azərbaycanda yaşayan türklərin bu adət-ənənələrinə yaxşı bələddirlər, amma heç bir erməni türk kimi yaşaya və düşünə bilməz. Bir məqama diqqət yetirək: “Doğrudur, Aped, papaq tikmək də işdir, amma gərək dəri olsun ki, papaq tikəsən. Dərini kimdən alırdın? Heç bir ermənidən dəri aldığın oldu? Sənin sözündü, erməni öz dərisiylə məşğuldu. Erməni qoyun soya bilir ki, ondan dəri alım... Deməli, papaq tikmək ikinci işdi. Biz birinci işlərdən danışırıq, yurd, iş hərəkətlərindən puçurun açmağına, suların axmağına bənzər birinci işlər, vətənin nəbzini... birinci işləri bütün dünyada Vətənin dilini bilənlər görür.

Papaq ustası kimi ən gözəl saz ustası da sizdən olub, tanıyarsan, saz bənd Tepanus, amma Tepanus ha çalışdı, ha əlləşdi, ha öyrəndi, aşılıq eləyəmmədi, çünki aşılıq da iç hərəkətlərdəndir, onu da vətənin dilini bilənlər bacarır (1, 9).

M.Süleymanlının “Köç” romanını və digər roman, povest və hekayələrini xatırlayaq. Bu əsərlərdə bəlkə də bəzi obrazları və ya hadisələri, situasiyaları sonralar unuda bilərik, amma o əsərlərdəki canlı xalq dili, bu dilin alt

qatlarından süzülüb gələn duruluğu, saflığı, holavarlığı, bayatılığı, qoşmalığı, gərayılılığı, tənisliliyi, saz havalarına bənzər səsi otdan, güldən çiçəkdən boyasını alan rəngləri də bizi heyran edib. Vaqif Yusifli belə düşünür ki, M.Süleymanlı etnoqraf olsaydı indi bu sahədə ən tanınmış mütəxəssis olardı, amma yazıçı oldu. M.Süleymanlı keçmişi bu günə gətirən yazıçıdır. Keçmişi isə onun əsərlərində sazdır, qurd ulartısıdır, türkün bahadarlıq, qılınc xarakteridir, bayatılı – nağıllı dünyasıdır. Təsadüfi deyil ki, müasir dövrün həqiqətlərindən söz açanda da Mövlud türkə məxsus olan bütün xüsusiyyətləri tək-cə keçmiş kimi yox, həm də yaşarılıq kimi əks etdirir. O, hətta qədimlərdən gələn elə adətləri təsvir edir ki, yaddaşımız oyanır. Bütün bu dediklərimizi M.Süleymanlının yeni romanında da görə bilərik. Məsələn, romanda “telək oyunu” deyilən bir oyun təsvir olunur. Bu oyunun mahiyyəti belədir ki, papaq quzu olur. Yəni qoyunun quzusu ölür. Qoyun da bunu bilmir və balasını axtarır. Həmin qoyunun buynuzuna ağ parça keçirirlər, bir nəfər çobanın qucağında qoyun dərisindən ağ saçaqlı bir papaq olur, qoyuna təlqin edirlər ki, bu papaq onun quzusudur. Beləliklə, qoyuna quzunun ölmədiyini anladılar (1, 10). M.Süleymanlının əsərlərində bəzən tarixi, etnoqrafik detalların, izahların və şərhlərin bolluğu obrazların dolğunluğuna mane olur. Məsələn, bu romanda akademik Balacahunlu bir az kölgədə qalır. Romanda İmirxanlının erməniliyin mahiyyəti barədə açıqlamaları yetərin-cədir, əsər elə onun düşündükləri və yazdıqları üzərində qurulub, amma İmirxanlı özü yazdıqlarından və dediklərindən az görünür. Roman həm də xarakterdir. Romanda sovet dövründə Azərbaycan tarixini yazan müəlliflərin ünvanına da iradlar söylənilir.

Tariximizi yazan alimlər sovet beynəlmiləçiliyi stereotipindən kənara çıxıb bilmirdilər. Amma az da olsa elə alimlərimiz vardır ki, onlar əsl həqiqəti söyləmək üçün özlərində cəsarət tapırdılar. Görkəmli alimlərdən Abbas Zamanovu, Ziya Bünyadovu, Fəridə Məmmədovanı bu alimlərin sırasına qatmaq olar. Sovet dövründə erməni və ermənipərəst sovet alimlərinə qarşı çıxan Azərbaycan ziyalıları təqib olunurdular, tənqid hədəfinə çevrilirdilər, məlumdur ki, onlar erməni alimləri kimi əl-qol açma bilmirdilər. Çünki imperiya erməni aliminə sözünü deməyə imkan verirdisə, azərbaycanlı alimlərə qadağalar qoyulmuşdu. M.Süleymanlının İmirxanlısı da Balacahunludan yox, bu adamlardan dərslər almışdı...

M.Süleymanlının yaradıcılığından onun möhtəşəmliyini görmək olar. Onun yazdığı povestlər, romanlar, hekayələr bir-birindən maraqlıdır.

Əsərdə maraqlı bir dialoqa rast gəlirik. Bu dialoq Kariliko və Dursunoğlu arasında gedir. Dursunoğlu ondan xarici və daxili düşmənlərimizi soruşduqda o, belə cavab verir: “Xarici düşmənimiz ermənilər, daxili düşmənlərimiz bizim kəndin kolxoz sədri”.

Əsərdə Moisey Xorenskinin “Ermənistan tarixi” əsərinin adı çəkilir.

Aped, Arıq, Medallı Göyüşün aralarındakı söhbətlərdən Medallı Göyüşün hünərini, cəsarətini, yaraşılıq olmasını, lakin vətəni hər şeydən üstün tutaraq döyüşdə ayağını itirməsini aydın görürük. Əsərdə Sayalı, Bəsti xala, Pəri,

Ayişə və başqa qadın obrazları var. Ulubabyanın Apedlə söhbətindən türklər haqqında düşüncələrini aydın görmək olar. Onlar türklərin arasında özlərini düz aparmadıqlarını fikirləşirlər, onların dilində danışmağı, onların musiqisini çalib-oxumağı özlərinə ar bilirlər. Bir dənə də olsun milli yeməklərinin olmadığı fikirləşirlər. Onlar düşünülər ki, xalqın gərək oxumuşları yarana, savadlı adamları əmələ gələ, yalançı savad yox, dünyanı tanıya, özünü dünyada tanıda. Pyotrun, yəni dəli Pyotun əlilə türklərə qalib gəldiklərini, onların yurdlarına yiyələndiklərini düşünürdülər. Türkləri bir-birinə qarşı salmaq istəyirdilər. Buna görə sünnü, şiə mollalarını artırmaq istəyirdilər.

Burada maraqlı və hekayəyə bənzər bir hissə var. Çobanın bir qoyunu doğuş zamanı balasını itirir. Çoban bazarda onun üçün şərait yaradır ki, papağa bala kimi baxsın. Qoyun papağı balası kimi yalayır. Çobanın bu hərəkəti Ulubabyan tərəfindən heyətlə qarşılandı. Sanki çoban qoyuna yenidən bala bəxş etdi. Bu, “Telək oyunu” adlanır.

Mövlud Süleymanlı bu əsərində ermənilərin qəddar siyasətinin real portretini çəkmişdir. Bu xüsusiyyət isə yazıçının böyük uğuru kimi, başlığı olaraq yazıçının özümlü dəsti-xətti, yaradıcılıq qələbəsi kimi təsbit olunmuşdur.

Dil-üslubun, təzə-tər xəlqi obrazların, həyatdan gələn hadisə və münasibətlərin orijinal biçimdə təqdimi bir yazıçı kimi Mövlud Süleymanlının fərqli cəhətlərindəndir. Yazıçının özünəməxsus duyğular aləmi, hadisələrə həssas baxışı, canlı təhkiyəsi, təmiz doğma sözlərdən ibarət ifadə üslubu onu Azərbaycan ədəbiyyatının say-seçmə nasirləri sırasına çıxardı. əsərlərində qaldırılan problemlər, xalqın gerçək dərdlərinin, ağrıların bədi ifadəsi Mövlud Süleymanlının şəxsiyyət kimi daxili azadlığından xəbər verir.

Əsərdə ermənilərin qəddarlığı, indiki zamanımızda bizə bəslədikləri kinli münasibəti torpaqlarımıza göz dikmələri onların mahiyyətinin açılmasına əsas gətirib. Özünün olmayan bir şeyə sahib olmaq sanki başqasının evində sahiblik etmək kimidir. Lakin türklər bütöv xalq olaraq daim öz düşmənlərinə sinə gəriblər.

Qarabağ məsələsi əsərdə olduğu kimi bizim qəlbimizdə də sağalmaz bir yara kimi qalır. Nə qədər ki, mərdlik rəmzi olan türk adını daşıyıyıq, o qədər də düşmənlə mübarizə aparacağıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Süleymanlı M. “Erməni adındakı hərflər”, Azərbaycan jurnalı, 2011, №9, 191 s.
2. Yusifli V. Erməni adındakı hərflər. Ədalət qəzeti, 2012, 10 aprel.
3. Məmmədov A. Altmışncılar səksəncinci illərdə. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 2011, 16 dekabr.

**НАШЕ БЛИЗКОЕ ПРОШЛОЕ В РОМАНЕ
«ERMƏNİ ADINDAKI HƏRFLƏR»**

И.С.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Мовлуд Сулейманлы является одним из молодых прозаиков, пришедших в мир прозы в 60-х годах XX века.

Позже в творчестве писателя особое место занимает повести и романы. Один из этих произведений является роман «Erməni adındakı hərfələr». В этом романе М.Сулейманлы описывает самые жестокие и страшные поступки армян азербайджанскому населению.

Ключевые слова: тень, близко, время, мельница, автор

**OUR NEAR HISTORY IN THE NOVEL OF
“THE LETTERS IN THE ARMENIAN NAME”**

I.S.ALIYEVA

SUMMARY

Movlud Suleymanli is one of the well-known prose writers of Azerbaijan. The main phase of his literary creations is closely related to the modern genre of novel. M.Suleymanli as a prose-writer draw the attention of literary community and earned sympathy of a mass of readers.

In the article that is dedicated to the Garabagh war the poet talks about the serious problems of Azerbaijani Turks.

Key words: shadow, near, time, mill, author